

Pregledni članak
342.71:316.42.063.3
341.215.4:316.42.063.3
Primljeno: 1. listopada 2007.

Globalizacija i građansko-državlјanska prava

MILAN MESIĆ*

Sažetak

Rad čitatelja najprije uvodi u ključne aspekte rasprave o globalizaciji i njihove kontroverzije, a potom se bavi pitanjem krize nacionalnoga modela građanskoga državlјanstva (*citizenship*). Od devedesetih godina 20. stoljeća vode se rasprave zagovaratelja dviju suprotstavljenih teza. Po jednoj, unatoč globalizacijskim promjenama u ekonomskoj, političkoj i kulturnoj sferi društva, nacionalno državlјanstvo pokazalo se umnogome rezistentnim, pa i sposobnim za revitalizaciju. Pojavilo se, barem devedesetih godina, više istraživača koji dokazuju da se u novije vrijeme identitet neke osobe, kao člana neke nacionalne zajednice, postupno razdvajao od njezinih ljudskih i civilnih prava. To je dovelo do ustanovljenja alternativnoga 'postnacionalnog modela članstva': pojedinačnih i grupnih prava koja ne ovise o državlјanstvu. Prema toj tezi, nacionalne države pretrpjele su fundamentalne transformacije i postale instrumentima za implementiranje međunarodnih konvencija i normi o ljudskim pravima, kao eminentno osobnim, a ne državlјanskim pravima. Postoje i pokušaji pomirenja tih suprotstavljenih pozicija. Ti autori priznaju ozbiljnost izazova konvencionalnom nacionalnom modulu građanskoga državlјanstva, ali dokazuju da su ti procesi još uvijek ponajprije unutarnje pitanje liberalnih demokracija. Neki najnoviji radovi nastoje izaći izvan uskih i isključivih konceptualnih okvira nacionalne države i postnacionalnoga članstva, pokušavajući objasniti upravo proturječne procese promjena u konstituciji građansko-državlјanskih prava. Predlažu se i novi koncepti državlјanstva kao odgovor na izazove globalizacije i međunarodnih migracija – kao što je multikulturalni ili supranacionalni. Napokon, postmoderni pisci govore o postmodernom ili kozmopolitskom građanstvu koje nije više neposredno vezano uz nacionalnu državu.

Ključne riječi: građansko državlјanstvo, građanstvo, državlјanstvo, prava, globalizacija, nacionalna država

* *Milan Mesić*, redoviti profesor na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, gdje predaje Sociologiju migracija, Sociologiju društvenih pokreta, Multikulturalizam i Klasične sociološke teorije. Njegova posljednja knjiga u koautorstvu s Draganom Bačićem je *Sustainability of Minority Return in Croatia* (2007.).

Uvod

Općenito se pod globalizacijom misli na rastući broj događaja koji se zbivaju istodobno diljem svijeta pa se danas svi međunarodni odnosi nadaju njezinim aspektima. No u bilo kojem striktnijem određenju pojam globalizacije mora zahvaćati nešto više od sličnosti pojava u različitim zemljama, ponajprije njihovu međusobnu povezanost uvjetovanu nekim zajedničkim uzrocima. Ali ni to shvaćanje ne bi išlo dalje od zamjene pojma za procese internacionalizacije. Za svoje zagovornike globalizacija upravo polazi od nadnacionalnih sila i mehanizama. “Ona implicira višu razinu organizacije – takvu na kojoj se odvojeni nacionalni entiteti sami rastvaraju, tako da se sve glavne političke i ekonomske odluke imaju u krajnjoj liniji transmitirati globalno. Taj novi svijet svjedoči ‘smrt geografije’, i osobito pražnjenje nacionalne države” (Stalker, 2000.: 3).

Druga opća redukcija pojma globalizacije odnosi se na usko ekonomističko određenje po kojemu se on (isključivo) odnosi na internacionalizaciju ulaganja i trgovine. Većina globalizacijskih teoretičara predstavlja ju ponajprije kao (novu) vrstu ekonomskih aktivnosti (Clark, 1997.: 21). Jedna od središnjih tema u raspravama o globalizaciji međutim jest i međuigra lokalnoga i globalnoga, što je navelo sociologa Rolanda Robertsona da skuje pojam ‘glokalizacije’ (Robertson, 1992.: 173-74). Ostali ključni problemi su još: homogenizacija nasuprot heterogenosti, opadanje nacionalne države i ‘amerikanizacija’ (Mazlich, 1999.: 8), a katkad se uključuju i međunarodne migracije. Iz sociološkoga motrišta “globalizacija se odnosi kako na sažimanje svijeta tako i intenzifikaciju svijesti o svijetu kao cjelini” (Robertson, 1992.: 8). Ta je svijest pak umnogome omogućena tehnološkim napretkom u masovnim medijima, osobito telekomunikacijama, i njihovim širenjem po cijelome svijetu (globalizacijom).

Dosad je predloženo više definicija globalizacije i ne nazire se neko općeprihvaćeno određenje. Dobar dio empirističke literature ionako operira bez ikakvoga teorijskog koncepta, producirajući različite vrste evidencije koje bi po sebi trebale dokazivati globalizaciju na djelu. Često se navodi Giddensova definicija po kojoj globalizacija predstavlja “intenzifikaciju svjetskih društvenih odnosa koji povezuju udaljene lokalitete tako da lokalna događanja oblikuju događaji koji se zbivaju udaljeni miljama i obratno” (Dunne, 1999.: 19). Ona ostavlja otvoreno pitanje ‘stupnja intenzifikacije’ na kojem svjetski društveni odnosi poprimaju kvalitativno nove, upravo globalizacijske karakteristike. A to pitanje početka predmet je spora globalizacijskih radikala i skeptika.¹ Tako predstavnica prvih, Charlotte Bretherton primjerice globalizaciju vidi kao “novu, distinktivnu fazu u svjetskoj politici”. Na drugoj su strani oni koji tvrde da pred sobom imamo samo napred-

¹ T. Dunne predlaže isti naziv za prve, a za druge – ‘transformacionalisti’ (Dunne, 1999.: 18).

niji ili ubrzaniji oblik internacionalizacije, započete s kapitalizmom samim. Za Martina Khora “globalizacija je nešto što smo mi u Trećem svijetu stoljećima nazivali kolonizacijom” (Dunne, 1999.: 21-22).

Procesi globalizacije, bez obzira na to kako definirani, uvjetuju i istodobno su povratno uvjetovani drugim ključnim (proturječnim) procesima suvremenih društava. Uz nezaobilaznu ekonomiju, osobito imamo na umu političke integracije, kulturnu homogenizaciju i kulturnu diverzifikaciju (multikulturalizam)², međunarodne migracije³, te krizu nacionalne države odnosno nacionalnoga modela građanskoga državljanstva (*citizenship*)⁴. Štoviše, kontroverzije oko globalizacije dovele su u pitanje i samu paradigmu sociologije i društvenih znanosti uopće, koja je sada napadnuta kao ‘metodološki nacionalizam’ (Mesić, 2007.). Ovdje ćemo se samo osvrnuti na učinke globalizacije u kulturi i na migracije, a onda prelazimo na temu ovoga rada – (re)konceptualiziranje građansko-državljskih prava uslijed globalizacijskih procesa. Dva ključna razloga, uz transnacionalizaciju gospodarstva i nadnacionalne političke integracije, društveni istraživači nalaze upravo u globalizaciji migracija i multikulturalnosti suvremenih društava.

Danas možda samo najprimitivnije i najizoliranije kulture nisu pod utjecajem drugih. Čak i posuđena tehnologija nije kulturno neutralna. Globalizacija, dakako, primarno izvire na Zapadu koji ju i potiče, pozapadnjujući ostale dijelove svijeta, u nejednakoj interakciji s njima. Ipak taj odnos nije tako jednostavan i jednostran, kako katkad izgleda. Globalizacija naime, prenosi i nezapadnjačke ideje i vrijednosti, kako je primjerice, razvidno iz pokreta *New Age* i širenja drugih vjera, medicine, umjetnosti i literature. Ostaje međutim činjenica da zapadna kultura danas uživa enormnu ekonomsku i političku moć i prestiž. U nemogućnosti da zaustave dezintegraciju

² O složenim povezanostima globalizacije i multikulturalizma vidi više u mojoj knjizi *Multikulturalizam – društveni i teorijski izazovi* (Mesić, 2006.)

³ O globalizaciji migracija vidi moj članak (Mesić, 2002.).

⁴ Za engleski pojam *citizenship* u hrvatskom nije skovan odgovarajući pojam. Prevoditelji se, koliko sam primijetio, češće opredjeljuju za prijevod u smislu građanstva. Ta mogućnost stoji i u rječnicima, ali i druga u smislu državljanstva. Svaki od tih dvaju hrvatskih pojmova prenosi samo dio punoga značenja toga pojma koji jest upravo u (kulturno-historijskom) spoju obaju tih aspekata. Riječ je o suvremenom građanskom statusu određenom državljanstvom kao članstvom u nacionalnoj državi, kojim se stječu prava i obveze prema političkoj zajednici. Hrvatski pojam građanstva ispušta državno-pravni okvir ovoga složenog pojma, dok ga državljanstvo (konotacijski) reducira na nositelje određene putovnice. U raspravama koje ovdje pratimo *citizenship* se, dakle, odnosi na građansko-državljska prava, na građansko državljanstvo ili državljsko građanstvo, i tako ga ovdje shvaćamo. Misli se, dakle, na građane-državljanice, koji u okviru nacionalne države ostvaruju građanska, politička i socijalna prava. Zbog nezgrapnosti sintagme često ćemo dalje u tekstu uvjetno koristiti skraćene pojmove – građanstvo ili državljanstvo, ovisno o tome koji nam se aspekt čini važnijim naglasiti u pripadajućem kontekstu.

svojih tradicionalnih kultura, koje su do tada davale značenje njihovim zajednicama i držale ih na okupu, ne-zapadne zajednice doživljavaju istinsku moralnu paniku i postaju primljivima za fundamentalističke pokrete, koji obećavaju povratak navodnoj nepatvorenoj prošlosti. Nekritička i potpuna asimilacija zapadne kulture jednostavno nije izvediva (naslijeđene kulture ne mogu se odbaciti poput odjeće) i ta kulturno neosjetljiva nastojanja samo izazivaju ogorčene reakcije i zaoštavaju kulturne sukobe. Povratak sigurnoj prošlosti također (više) nije realan odgovor, a niti prihvatljiv za brojne njihove članove (Parekh, 2000.: 161-64). Multikulturalizam se (barem dijelom) može razumjeti kao posljedica neuspjeha modernoga projekta nacionalne države koja je naglašavala jedinstvo i sličnost, odnosno homogenost, dok multikulturalizam (re)afirmira različitost.

Globalizacija je, između ostaloga, povezana s naglo rastućom pokretljivošću ljudi preko državnih granica. Cijelo razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata, a osobito posljednja desetljeća prošloga stoljeća, označeno je masovnim migracijama svih vrsta: privremenim i trajnim; radnim i izbjegličkim; pojedinačnim i porodičnim; nekvalificiranih radnika i stručnjaka. One su dovele do procesa naseljavanja u gotovo svim razvijenim zemljama, ali i u dijelovima manje razvijenih regija svijeta. Stanovništvo mnogih zemalja je postalo heterogenije i kulturno raznovrsnije. Kulturne razlike idu često pak sa socijalnom marginalizacijom deprivilegiranih etničkih manjina. Dvije su naime stvari nove u tekućim međunarodnim migracijama. To je njihovo istodobno premeživanje i najudaljenijih regija svijeta, i s tim povezana etnokulturna različitost migranata. Brzina kojom su se pojavile nove etničke manjine prenerazila je političare i potkopala zakone i prakse koji se tiču integracije i državljanstva (Castles i Davidson, 2000.: 7-9).

Brojni radikalni globalisti tvrde da je nacionalna država, odnosno nacionalno državljanstvo, u krizi, pa i opadanju, zbog sve složenijih globalizacijskih procesa.

Stephen Castles (1998.: 223-26) jedan je od autora koji dokazuju da baziranje građansko-državljskoga statusa na jedinstvenom i individualnom članstvu u naciji-državi nije više primjereno, budući da sam model nacionalne države neumoljivo erodira. Stoga treba tražiti novi koncept građansko-državljskih prava, koji uzima u obzir kolektivne identitete i činjenicu da mnogi ljudi sada pripadaju više nego jednom društvu. Koncept građanstva postao je žarištem političkoga i akademskoga diskursa. Globalni kontekst državljanstva mijenja se dramatično, ali se mijenja i način na koji ga percipiramo, i to je međusobno povezano.

Bit nacionalne države, ističe Castles, jest institucija građanskoga državljanstva: integracija cijele njezine populacije u političku zajednicu i njihova politička jednakost kao državljana. On drži da se mogu uočiti tri glavne posljedice globalizacije za tu instituciju. Prvo, globalizacija slama teritorijalni

princip, *nexus* između moći i mjesta. Nacionalna država historijski je proizvod razvitka industrijskoga društva u 19. i 20. stoljeću. Politika, ekonomija, društveni odnosi i kultura bili su kongruentni upravo zato što su svi uzeli nacionalnu državu kao svoju glavnu točku referencije. Cijela klasična sociologija uzima ovo ‘nacionalno društvo’ kao dano. Danas međutim, možemo promatrati ‘dekompoziciju nacionalno industrijskih društava’ (Wieviorka). Dinamika ekonomskoga života transcendirira nacionalne granice i nacionalne ih vlade više ne mogu kontrolirati.

Drugo, globalizacija potkopava ideologiju relativno autonomnih nacionalnih kultura. One su, doduše, uvijek bile mit, jer je virtualno svaka nacionalna država bila stvorena od stanovitoga broja etničkih grupa, s distinktivnim jezicima, tradicijama i historijama. Nacija upravo pretpostavlja – kako je Ernest Renan istaknuo 1882. u svojoj čuvenoj raspravi ‘Što je nacija’ – zaboravljanje historije etničke distinktivnosti, i (često represivan) proces njezinoga prevladavanja vitalan je za nacionalni identitet. Rapidan napredak u transportu i komunikacijama doveo je do kulturne razmjene u razmjerima bez presedana. Industrijalizacija medijske produkcije stavlja golem pritisak na nacionalne i lokalne kulture. Dominacija globalnih kulturnih tvornica, poput Hollywooda, uzrokuje difuziju specifičnih vrijednosnih sustava, povezanih s konzumerizmom i individualizmom u američkom životnom stilu. Istodobno međutim svjedočimo reetnizaciji kulture na subnacionalnoj razini.⁵ Taj se trend pojavljuje kao oblik otpora, kako nacionalizaciji, tako i globalizaciji kulture. Nacionalna se kultura nalazi ukliještena između lokalnoga i globalnoga.

Treći je aspekt globalizacije, prema Castlesu, rastuća pokretljivost ljudi preko nacionalnih granica u različitim oblicima: privremenim i trajnim seljenjima; radnim migracijama i izbjegličkim tokovima. Te su migracije dovele do heterogenijega, kulturno raznolikijega stanovništva u gotovo svim visokorazvijenim zemljama, ali i u mnogim dijelovima manje razvijenih regija. Problem je u tome što su kulturne različitosti i socijalna marginalizacija često usko povezani, stvarajući tako etničke manjine u deprivilegiranoj i relativno izoliranoj poziciji u društvu. Mobilnost ljudi uvijek je, doduše, bila inherentnim i sastavnim dijelom modernizacije, ali je novost u masovnosti migracija i brzini nastanka novih etničkih manjina, što je zaprepastilo političare i potkopalo zakone i prakse koji se tiču integracije i građansko-državljskih prava. K tomu se diverzificirao etnokulturni sastav migranata, koji su sve manje europskoga podrijetla, a sve češće dolaze iz najudaljenijih kutova Trećega svijeta. Sam historijski uspjeh zapadnjačkoga modela napretka u dominiranju svjetskom periferijom, sada dovodi u pitanje nacionalnu dr-

⁵ Ne treba međutim smetnuti s uma da se kolektivi, koji se konstituiraju oko kulturnih zahtjeva, mogu temeljiti ne samo na etnicitetu, nego i na regionalnoj lokaciji, rodu, seksualnoj preferenciji i životnim stilovima.

žavu, jer je doveo do veza koje su omogućile kretanje kapitala i roba, ali i ljudi i ideja – u obama smjerovima. Taj je dramatični proces postavio ključno pitanje: Mogu li se ti (fizički i kulturno) Drugi podvrgnuti procesu akulturacije (kao što je bio slučaj s nekadašnjim unutarnjim manjinama) i tako postati građani-državljeni (*nationals*)? Ili je takav proces nezamisliv u eri globalizacije, s njezinim višestrukim identitetima i dijasporičkim zajednicama?

Pojam građanskoga državljanstva

Već smo primijetili da je pojam *citizenship* teško prevediv na hrvatski jezik, posebno jednom riječju. U engleskom je pak toliko uvriježen da je postao dijelom konvencionalnoga samorazumijevanja. Vode se rasprave o genezi i krizi toga koncepta, ali se rijetko pokušava definirati njegovo pozitivno značenje. Prema Johnu Rundellu uobičajeno je shvaćanje da je "*citizenship* formalni i transkomunalni mehanizam koji integrira anonimnu ili čak polimorfnu populaciju koja naseljava teritorij nacionalne države prema njezinu regulatornom sustavu. Drugim riječima, teritorijalni, ili nacionalni *citizenship*, u ovom je slučaju mehanizam za administrativnu kontrolu kretanja stanovnika države (*nation's inhabitants*) unutar i preko njezinih granica. Njime se označuje preokupacija nacionalne države teritorijem i njegovim stanovnicima nad kojima ima jurisdikciju, ponajprije pitanje uključivanja i isključivanja, ulaska i izlaska. Teritorijalno-nacionalno državljanstvo tako je točka kondenzacije gdje se sijeku i srastaju teritorijalno određena nacionalna država, njezini administrativni prerogativi i njezini mehanizmi osiguranja identiteta. U ovom kontekstu teritorijalno državljanstvo može također postati točkom gdje se podudaraju *etnijska* i *nacija*". Autor nas odmah upozorava da koncentracija na državljanstvo iz perspektive teritorijalnosti nacionalne države zamagljuje njezine druge relevantne inačice. On sam u svojoj raspravi upravo naglašava multidimenzijsko obilježje državljanstva, i predlaže podjelu na pet širokih tipova koji se mogu, ali ne moraju, dijelom preklapati: *teritorijalno/nacionalni*, *javni* i *socijalni*, *suverenitetni*, *demokratski* i *kozmpolitanški*. Teritorijalno državljanstvo najnoviji je razvitak općenitijega pojma državljanstva (Rundell, 1998.: 326-28).

Europske rasprave oko imigracije, rase i etniciteta sve se više usmjeruju na probleme građansko-državljanskih prava koje je otvorio multikulturalizam. Unutar kako popularnoga, tako i akademskoga diskursa, raste zanimanje za pitanja kako se građansko-državljanski status može rekonceptualizirati u kontekstu multikulturalnih društava. Bitni elementi te rasprave tiču se mogućnosti proširenja koncepta građanstva osobito na manjine isključene na rasnoj i etničkoj osnovi. O tome postoje vrlo različita mišljenja i prijedlozi rješenja. U svakom slučaju, pojavljuje se rastuća svijest o neprevladanom jazu između formalnoga građanskog statusa i *de facto* ograničenja ekonomskih i

socijalnih prava manjina, kao posljedice diskriminacije, ekonomskoga restrukturiranja i opadanja države blagostanja (Solomos i Schuster, 2000.: 86-7).

U srednjovjekovnom dobu migracije nisu imale veće posljedice za model države ili vladavine. Personalne veze određivale su vladavinu, a ne teritorij. Predmoderna država nije zapravo koncipirana kao teritorijalni entitet. Kraljevstva često nisu mogla održati kontinuitet u vremenu i prostoru; uzdizala su se i padala u užim ili širim 'granicama'. Apstraktna kategorija 'naroda', u smislu 'zamišljene zajednice' bila je nezamisliva, kao i konceptualna distinkcija između građana (*citizens*) i stranaca (*aliens*), implicitna u konceptu nacionaliteta (*nationhood*) (Jacobson, 1996.: 2,19). Za države koje su u osnovi strojevi vojne kontrole nad teritorijem, sam pojam članstva podređenoga stanovništva nema smisla. U predmodernom svijetu samo su male republike i gradovi-države mogli razviti kolektivan smisao i legalan sustav članstva koji podsjeća na suvremenu koncepciju državljanstva. Teritorij, zajednica (*community*), a onda i političko društvo (*polity*), koji su dotada postojali kao zasebni identiteti, s nastankom i konsolidacijom nacionalne države nadaju se (barem zdravom razumu) kao neraskidiva sveza. Uz samoodređenje, granice postaju konstitutivni element nacionalne države. Tako *nacionalni* teritorij dobiva primordijalan i sakralan karakter, pa se svaki nekontrolirani upad stranaca (kao što su neželjeni migranti) može doživjeti kao prijetnja nacionalnoj zajednici (Jacobson, 1996.: 127-31).

U literaturi umnogome postoji suglasnost da je Francuska revolucija ključna za nastanak nacionalne države. Da bi država bila nacionalna i predstavljala 'narod' (*the People*), narod mora biti aktivno uključen u vladavinu, građani postaju državljanima i prestaju biti tek podanicima. Građansko-državljanska prava (pravo glasovanja, udruživanja, okupljanja i dr.) osiguravaju građanima nacionalne države (*citizens*) sredstva, kako za izražavanje slobodne volje, tako i za kontrolu vlasti. Demokracija je historijsko-genetski povezana s nacionalnom državom. Prema klasičnom određenju T. H. Marshalla, moderno državljanstvo razvijalo se u smjeru punoga članstva u zajednici i njemu su pridružena prava i dužnosti članova zajednice. Njege čine tri distinktivna elementa: građanska (*civil*), politička i socijalna prava. Njegov razvitak ogleda se potom u postupnom uključivanju deprivilegiranih grupa (radnika, žena ...) u punopravni državljanski status. U novije se vrijeme neki teoretičari zalažu za dodavanje 'kulturalnih prava' u državljanski korpus.

Socijalne kontrole koju države obavljaju nad stanovništvom u modernosti čini mehanizam određivanja članstva prijeko potrebnim. Formalno članstvo organizira se kao legalan status državljanstva (*citizenship*) ili nacionalnosti (*nationality*). Prema van državljanstvo deklarira da neki pojedinac pripada određenoj državi i tako stanovništvo alocira državama kao osnovnim jedinicama međunarodnoga političkog sustava. Prema unutra državljanstvo

je status temeljne jednakosti kojim se proglašava da je neka osoba puni adresant kolektivno obvezujućih odluka i nositelj uopćenih prava i obveza. Svaka država razvija set pravila kako se državljanstvo može dobiti i izgubiti i kako se prenosi naraštajima (Bauböck, 1998.: 32-3).

Do sredine devedesetih godina 20. stoljeća, koliko nam je poznato, postojale su (nešto pojednostavnjeno) dvije glavne pozicije glede ocjene o učincima globalizacije i suvremenih migracija na opstojnost nacionalnoga modela državljanstva. Jednu, u nedostatku boljšega izraza, možemo označiti 'pronacionalnom', a drugu 'postnacionalnom'. Dakako, pojedini autori bliži su jednom ili drugom idealno-tipskom pristupu, a samo su rijetki njihovi tipični zastupnici. U međuvremenu razvijana su i nova gledišta čija se zajednička značajka ogleda u nastojanju da sagledaju proturječne procese promjena u konstituciji nacionalnoga državljanstva, i time prevladaju isključivi i jednostrani odgovori. Umjesto toga, teži se novim sintetičkim konceptima, koji trebaju izraziti neizvjesnu, a mogli bismo reći upravo turbulentnu narav promjena. Izložiti ćemo ih redom kako smo ih predstavili.

Teza o vitalnosti nacionalnoga državljanstva

Uspoređujući državljanstvo (*citizenship*) i nacionalnost (*nationhood*) u Francuskoj i Njemačkoj (1992.), Brubaker je došao do zaključka da su čak i najnovije politike imigracije i državljanstva uvjetovane ustanovljenim 'kulturnim idiomima' nacionaliteta, koji se pokazuju otpornima na promjene. U jednom prijašnjem radu autor priznaje da poslijeratne migracije predstavljaju 'fundamentalni izazov' nacionalnim državama Zapada. No upravo zbog toga one su natjerale te zemlje da se 'ponovno izmisle' (*reinvent*) kao nacionalne države. Nove oblike (ne)državljskoga članstva Brubaker shvaća kao 'očitu devijaciju' od ustanovljenoga modela nacionalnoga državljanstva, koje će vremenom trebati ispraviti.

Vitalnost i potrebitost nacionalnoga državljanstva Robert B. Reich (1991.: 171-84)⁶ pokušava još uvijek naći upravo u ekonomskoj sferi. On polazi od pitanja može li postojati nacionalno društvo bez nacionalne ekonomije. Nema sumnje da je, dotle dok je gospodarstvo bilo organizirano u nacionalnim okvirima, postojao određeni stupanj zajedničkoga interesa koji je transcendirao klasne podjele. Barem dio rastućega nacionalnog bogatstva odlazio je na povećanje radničkih nadnica i socijalnih beneficija. To je, zauzvrat, snažilo osjećaj nacionalne solidarnosti koja je sada uzdrmana globalizacijom i tehnološkim promjenama (i da stvar bude gora, u tom kontekstu uzdižu se kulturne različitosti). Opadanjem manufakturnih industrija u SAD-u, transformirala se klasna struktura. Sada postoje tri glavne skupine zapo-

⁶ Riječ je o jednom od ministara rada u Clintonovoj administraciji.

slenika: 1) rutinski proizvodni radnici (čiji udio stalno opada); 2) osobni uslužni radnici (u trgovini, ugostiteljstvu, zdravstvu, osiguranju) i 3) ‘simbolički analisti’ (različite vrste poslova vezenih uz rješavanje, identificiranje i strateško posredovanje, koji zahtijevaju visoku razinu vještina i obrazovanja). Dvije prve kategorije orijentirane su prema lokalnim ili nacionalnim tržištima rada, dočim simbolični analisti sve više funkcioniraju na globalnim tržištima rada. Za njih je nevažno rade li za američku, japansku ili transnacionalnu kompaniju. Svojom ekonomskom moći oni uspijevaju povećati vlastita primanja i beneficije, istodobno smanjujući doprinose za socijalne službe, za koje nisu zainteresirani budući da žive u elitnim izoliranim četvrtima s privatnim osiguranjima. Njihovu orijentaciju, kao građana svijeta, koji ne osjećaju nikakve osobite obveze ni prema kojem društvu, Reich naziva ‘ravnodušnim kozmopolitizmom’.

Šansu za (re)afirmaciju nacionalne solidarnosti vidi u “nemogućnosti simboličkih analista da zaštite sebe, vlastite obitelji i svoje vlasništvo od pljačke sve očajnije populacije izvana”. No glavni čimbenik mora biti ‘novi patriotizam’, utemeljen manje na ekonomskom samointeresu nego ‘lojalnosti mjestu’, vjeruje ovaj autor. To bi mogla biti polazna točka za ‘pozitivan ekonomski nacionalizam’, u kojem državljani svake nacije preuzimaju odgovornost za pun i produktivan život svojih sugrađana, ali također surađuju s drugim zemljama radi uzajamne koristi. Za to je potreban osjećaj nacionalne svrhe, temeljen na historijskim i kulturnim vezama. No Reichovo ‘rješenje’ umnogome počiva na voluntarističkim očekivanjima. Uvjerljiviji je kad upozorava na moćne sile koje potkopavaju nacionalnu obvezu, nego kad priziva kolektivnu volju za njihovo suzbijanje, jer ona nema svoje supstancije.

Teza o postnacionalnom članstvu

Za razliku od Brubakera, koji je nacionalnu državu uzimao kao nezavisnu varijablu, Yasemin Soysal ju prebacuje na poziciju zavisne varijable, dokazujući da se u poslijeratnom razdoblju identitet neke osobe, kao člana neke nacionalne zajednice, postupno razdvajao od njezinih ljudskih i civilnih prava. Recentne međunarodne migracije, supranacionalne asocijacije i diskurs ljudskih prava doveli su dalje do ustanovljenja alternativnoga ‘postnacionalnog’ modela članstva; pojedinačnih i kolektivnih prava drukčijih nego što je članstvo u naciji. Tako primjerice, Međunarodna organizacija rada određuje i prati poštovanje prava radnika migranata, koja su prije mogli očekivati samo državljani neke zemlje. Prema njezinu mišljenju, nacionalne su države pretrpjele fundamentalne transformacije. One postaju sve više instrumentima za implementiranje međunarodnih konvencija i normi o ljudskim pravima. Migrantska prava ostaju, doduše, ‘vezana uz određene države i njihove institucije’, ali to je stvar organizacijske nužde, a ne više legitimacijskoga načela. Klasične koncepcije državljanstva (bilo civilna bilo etnička)

nisu više primjerene za razumijevanje dinamike članstva i pripadnosti suvremenoj Europi. Postoji samo trend prema novom modelu članstva, usidrenom u deterritorijaliziranim pojmovima osobnih prava.⁷ Kako države, iako umnogome delegitimirane, opstojе, globalni sistem sada djeluje prema kompromisnom konceptu ‘institucionalnoga dualizma’: nacionalne suverenosti i univerzalnih ljudskih prava (Soysal, 1994.: 21,157-59).

Brojne argumente u prilog tezi o temeljnim promjenama u konstituciji nacionalne države, ponajprije u konceptu nacionalnoga državljanstva, iznosi David Jacobson. Pritom ima na umu (isključivo) euroatlantsku jezgru svjetskoga poretka, u čijim se državama legitimacijska osnova sve više izvodi iz međunarodnih ljudskih prava, koja zamjenjuju suverenitet i nacionalno samoodređenje. Univerzalna ljudska prava ne temelje se na razlikovanju ‘nacionalnoga’ i stranoga’, kao što je to (bio) slučaj s državljskim političkim, civilnim i socijalnim pravima u klasičnoj nacionalnoj državi. Svi rezidenti neke države, a ne samo njezini državljani imaju zajamčena ljudska prava, koja uključuju socijalna prava i beneficije.⁸ U tom smislu državu sve manje konstituira ‘narod’ (*the People*), a sve više kodeksi međunarodnih ljudskih prava (Jacobson, 1996.: 2;108).

Kako je upravo načelo državljanstva formiralo nacionalnu zajednicu, imigracijska kontrola inherentna je konceptu suvereniteta. Država (nacionalna) koja nije u stanju kontrolirati granice, te razlikovati ‘državljsane’ od stranaca, kompromitira svoj suverenitet i legitimitet.⁹ Transnacionalne migracije teško se uklapaju u načelo ‘ograđenosti’ (*boundedness*) nacionalne države, a ova je u samom srcu koncepcije suvereniteta i samoodređenja. One postupno erodiraju tradicionalnu bazu članstva nacionalne države – državljanstvo jer države sada moraju osiguravati osobna, a ne samo građanska,

⁷ Pojam osobnosti (*personhood*) nazvan je postnacionalnom normom zato što nije temeljen na nacionalnom statusu niti ga određuje nacionalna država.

⁸ Od osamdesetih godina 20. stoljeća strani rezidenti u imigracijskim zemljama progresivno stječu građanska i socijalna prava. Zapravo, na području socijalnih usluga kao što je obrazovanje, zdravstveno osiguranje, socijalna zaštita, naknade za nezaposlenost, državljski status nema veliko značenje. Štoviše, neke zemlje osiguravaju socijalna prava migrantima, kao što su mirovine i dječji doplatci, čak i ako se vrate u domovinu. Osim u Švedskoj, strani državljani mogu steći i vlasništvo nad nekretninama u rezidentnoj zemlji.

⁹ Imajući na umu isprepletenost teritorija, zajednice i političke zajednice u nacionalnoj državi, na migrante se ne može gledati kao na bezopasne prolaznike, kako je to bilo u srednjem vijeku. Ulazak ilegalnih ili neovlaštenih imigranata, pa i naseljavanje privremenih migranata, iz uske perspektive jedinstva teritorija i zajednice, nadaje se kao ‘zagadivanje’ zajednice i desakralizacija teritorija.

prava ljudi, koja počivaju na rezidencijalnom, a ne državljskom statusu (Jacobson, 1996.: 5-9).¹⁰

Takav razvitak, zaključuje Jacobson, mijenja narav nacionalne države u trima aspektima.¹¹ Prvo, temelj legitimacije države premješta se od entiteta koji utjelovljuje narodnu volju (nacionalno samoodređenje) ka entitetu koji unapređuje transnacionalna ljudska prava. Drugo, u tom razvitku sudstvo ima ključnu ulogu, kako nacionalno tako osobito međunarodno (Europski sud za ljudska prava, Europski sud pravde). Treće, državna birokracija pokazuje znakove rasta upravo u vezi s implementacijom ljudskih prava. Tako se, paradoksalno, međunarodni poredak i nacionalna država uzajamno jačaju (Jacobson, 1996.: 11).

Pod utjecajem transnacionalnih kretanja ljudi i transformacijom načina na koji se socijalna i politička zajednica konstituira, nacionalna se država postupno rastače na svoje konstitutivne sastavnice, kao ponovno osamostaljene entitete: zajednicu, političku zajednicu (*polity*) i teritorij. Teritorijalna država, ako se sadašnji trendovi nastave, nalazi se u procesu da postane teritorijalno-administrativna jedinica supranacionalnoga pravnog i političkoga poretka, temeljenoga na ljudskim pravima. Razdvajanje ‘nacije’ od teritorijalne države anticipira razdvajanje socijalnoga, kulturalnog pa i nacionalnoga samoodređenja od teritorijalnosti. Za brojne raspršene etničke grupe bez međusobnoga (fizičkog) dodira s ‘maticom’ nijedan pojam teritorijalno utemeljenoga samoodređenja nema smisla. Time što te grupe mogu državama postavljati zahtjeve, pozivajući se na načela ljudskih prava, i što postaju priznati akteri u međunarodnoj areni, teritorijalnost postaje manje ključnom za njihovo samoodređenje.¹² Nacija i država se razilaze. Jacobson međutim ističe da na pomolu nije pojava nekakve ‘supradržave’ ili ‘globalne

¹⁰ Zato se strani državljani ne osjećaju prisiljenima na naturalizaciju kao prije, pa ni onda kad je to lako izvedivo i poželjno. Obezvrjeđenje državljanstva, primjećuje Jacobson, ogleda se i u niskim stopama naturalizacije u zemljama primitka migranata. Tako je stopa naturalizacije 1980. bila najviša u Švedskoj (5%), a najniža u SR Njemačkoj (0,3%), pri čemu je oko polovina stranaca u to vrijeme već ispunila uvjete za stjecanje državljanstva.

¹¹ Istaknutu ulogu u eroziji nacionalne države, prema autorovu mišljenju, imaju supranacionalne institucije. *The Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE)* formulirala je tri ključna elementa novoga međunarodnog poretka: 1) ljudska prava temelj su državne legitimacije; 2) izvor državnoga autoriteta premješta se na transnacionalnu razinu; 3) država, paradoksalno, postaje sve važnija kao birokratski aparat nastupajućega poretka. Treba naglasiti da nevladine udruge imaju neposredan pristup institucijama OSCE-a (Jacobson, 1996.: 11).

¹² Još uvijek se može govoriti o ‘zamišljenim zajednicama’ – bilo da su one etničke, vjerske ili druge naravi – no umjesto da su horizontalne, teritorijalne, i ‘granično orijentirane’, one su transteritorijalne i centripetalne. Granice imaju kulturalno (prije nego političko ili fizičko) značenje. Budući da ‘imaginacija’ nije teritorijalna, zajednice, načelno, mogu egzistirati jedna uz drugu. Mogu živjeti zajedno, ali u različitim ‘svjetovima’ (Jacobson, 1996.: 131-33).

zajednice', samo što država sada postaje više inkluzivna nego ekskluzivna (Jacobson, 1996.: 120-26).¹³

Usku tehnokratsku viziju globalnoga *managerialisma*, koji neumoljivo potiskuje nacionalnu državu iznio je japanski ekonomist Kenichi Ohmae (1991). On dokazuje da se supranacionalna moć već pojavila i naziva ju 'uzajamno povezanom ekonomijom', a čini ju trijada: SAD, Europa i Japan, kojima se pridružuju novoindustrijalizirane ekonomije, poput Tajvana, Hong Konga i Singapura. "Ona je postala tako moćna da je progutala većinu potrošača i korporacija, učinila da su tradicionalne granice gotovo nestale, te gurnula birokrate, političare i vojsku prema statusu opadajućih industrija" (Ohmae, 1991.: XI). Njezini su politički ciljevi osiguranje slobodnoga protoka informacija, novca, roba i usluga, kao i slobodne migracije ljudi i korporacija, za što će se trebati ustanoviti jedan globalan okvir za upravljanje. Nju diktira slobodan izbor potrošača. Zadaća je vlade 'osigurati svojim ljudima dobar život, omogućivanjem stabilnoga pristupa najboljim i najjeftinijim robama i uslugama odsvakud u svijetu' (Ohmae, 1991.:12). Sve veći dotok informacija iz cijeloga svijeta preobraća ljude u 'globalne građane', svjesne svega što se u svijetu događa – od mode i sporta do stilova života. Oni su zadojeni konzumerizmom, a ne demokratskim vrijednostima (Ohmae, 1991.: 18-22).

Ohmae svodi ključan liberalan pojam 'dobroga života' na pravo kupovanja najbolje robe. Ne samo nacionalna autonomija, nego i sama demokracija u ovom 'svijetu bez granica' ostaje bez supstancijalne osnove. Budući da su vlade sve bespomoćnije, pravo njihova biranja gubi na značenju. S druge strane nema demokratskih mehanizama na globalnom tržištu i u transnacionalnim korporacijama, koje razvijaju vlastitu transnacionalnu kulturu (Castles, 1998.: 233-34).

* * * * *

Mogli bismo zaključiti da zastupnici obiju suprotstavljenih pozicija u odnosu na (re)konstituciju nacionalne države i njezina modela državljanstva iznose, više ili manje uvjerljivo, brojne nalaze i indikacije u prilog svojim pristupima. Čini nam se da se glavni spor ipak vodi oko same perspektive iz koje se gleda na problem. Zastupnici nacionalnoga državljanstva (bilo u obliku njegove obnove i učvršćenja, bilo u vidu njegove fleksibilne prilagodbe izazovima vremena), gledaju ponajprije iz perspektive tradicije i sadašnjosti, ali istodobno i iz okvira nacionalne države. Stoga oni ponajprije vide da je nacionalna država još uvijek na djelu, da je otporna i fleksibilna u odnosu na

¹³ Svjedoci smo i suprotnih tendencija, naime (re)teritorijalizacije identiteta zajednica na Istoku Europe!

izazove koji ju dovode u pitanje. Uz to, zapadni demokratski politički model rođen je s nacionalnom državom i razvijan u njoj. Za svoje zagovornike nacionalna država ne mora biti savršena forma za ostvarenje državljskih i općih ljudskih prava za svoje državljane, osobito druge rezidente, no uvjereni su da novi oblici ‘postnacionalnoga’ državljanstva (članstva), izvan okvira nacionalne države, otvaraju više problema nego što ih rješavaju, i mogli bi voditi u kaos.

Kritičari nacionalne države i zastupnici postnacionalnoga članstva (državljanstva) gledaju iz perspektive izazova koje pred nacionalnu državu postavljaju procesi globalizacije, suvremenih migracija, europske integracije i nastajućega međunarodnog režima univerzalnih ljudskih prava. Država je u ovom pristupu zavisna varijabla, i njezine promjene i prilagodbe nadaju se kao stvar iznude izvana. (Zato je samo pitanje vremena kada se nacionalna država više neće moći prilagođavati novim zahtjevima, a da se fundamentalno ne promijeni). Eksplicitno ili implicitno ta pozicija računa da će novi globalizacijski pritisci na promjenu nacionalnoga modela državljanstva vremenom jačati. Upućuje se na vjerojatnost da se postojeći trendovi izazova mogu primijeniti u budućem razvitku koncepta državljanstva, a time se povratno pozicija nacionalne države i u sadašnjosti čini bezizglednijom.

Samo to sažimanje dviju glavnih sukobljenih pristupa problematici nacionalnoga državljanstva približava nas, ako već ne svrstava, u uvjetno govoreći treći ‘tabor’. Teško ga je uopće označiti ‘pozicijom’ jer se iz ove perspektive upravo nastoji upozoriti na teškoće u zauzimanju neke konačne pozicije glede utjecaja migracija i globalizacije na sudbinu nacionalne države (državljanstva). To je pristup koji vrednuje uvjerljive argumente obiju suprotstavljenih pozicija, istodobno upozoravajući na njihove slabosti, a ponajprije na proturječnost, fluidnost, jednom riječju – turbulentnost procesa kojima se bavimo.

Pokušaj pomirenja teza o nacionalnom i postnacionalnom članstvu

Christian Joppke zauzima, po vlastitom uvjerenju, ‘empirijski utemeljenu’ srednju poziciju između branitelja i osporavatelja opstojnosti nacionalne države. Autor je komparativno istražio međusobni odnos suvremenih migracija i triju tipova nacionalne države (država se pojavljuje i kao nezavisna i kao zavisna varijabla): američkoga, britanskog i njemačkoga. Pritom ostavljamo po strani američki slučaj. On odbacuje popularno viđenje, što su ga u posljednje vrijeme proširili kritičari nacionalne države, da su razvijene zemlje izvanjski ograničene (međunarodnim konvencijama i instrumentima ljudskih prava) u svojoj politici prema imigrantima. No suprotstavljanje izvanjski nametnutoga režima ljudskih prava i suverenih država može odgo-

rati situaciji neliberalnih država ili tranzicijskih demokracija. U etabliranim liberalno-demokratskim zemljama zaštita ljudskih prava utjelovljena je u domaćem zakonodavstvu i demokratskim tradicijama, tvrdi Joppke (1999.: 263-64).¹⁴

Većina komentatora na temu transformiranja nacionalne države usmjeruje pozornost na njezinu ključnu konstitutivnu odrednicu: državljanstvo, pri čemu od nje analitički ne odvajaju ‘drugu stranu medalje’, a to je načelo suvereniteta. Državljanstvo (*citizenship*) se odnosi na modernu državu, ne kao teritorijalnu organizaciju, nego kao asocijaciju članova, drži Joppke. Stratificirane kategorije podanika, odnosno staleža, iz predmoderne države, zamijenjene su demokratskim određenjem slobodnih građana: ‘*the People*’, ‘*Nation*’. Dok je državljanstvo vezano uz demokratsku nacionalnost (*nationness*), suverenitet se tiče predmoderne državotvornosti (*stateness*), legacije apsolutizma. Suverenitet čini teritorij, prije nego ljudi, kao temeljna referentna točka vladavine. On implicira kontrolu nad ulaskom i boravkom unutar teritorija, što je ključno pitanje imigracijske politike. Svaka država dijeli ljude na ‘državljane’ (*nationals*) i ‘strane državljane’ (*aliens*), kojima ulazak i boravak može biti uskraćen Joppke, 1999.: 5-6).

Tvrđnja o opadanju suvereniteta nacionalne države morala bi se potvrditi na dva načina. Ponajprije da je *locus* odlučivanja o imigracijskoj politici premješten na izvannacionalne, osobito supranacionalne aktere. Potom da država gubi empirijsku sposobnost primjene imigracijske kontrole. Joppke dokazuje da se te tvrdnje ne mogu potkrijepiti činjenicama. U EU-u se pojavljuje, doduše, očit primjer supranacionalnoga režima u području migracija i izbjeglištva. No stvaraju ga europske države (između ostaloga) upravo u svrhu povećanja kontrole vlastitih granica, inače metafora povezana s tim režimom o *Fortress Europe* ne bi imala smisla. Joppke tvrdi da se europske zemlje neće pretvoriti u imigracijska društva. Državljanstvo se još uvijek pokazuje bitnim. Tako u Njemačkoj danas nema političkoga čimbenika, uključujući imigrante, koji isključenje drugoga i trećega naraštaja stranaca iz državljanstva ne smatra ozbiljnim nedostatkom (Joppke, 1999.: 269-75)¹⁵.

Napokon, ni migracijski režim Europske Unije ne dovodi doista u pitanje nacionalnu državu. U Europi danas postoje dva migracijska režima, s različitim svrhama i na različitim stupnjevima razvitka. Za državljane članica Europa se pretvara u zonu bez unutarnjih granica, sa slobodom kretanja i naseļavanja. No to se nipošto ne tiče vanjskih migranata, pa ni permanentnih re-

¹⁴ Spajanje obitelji, glavni uzrok legalne imigracije u Europu, na djelu je više zbog domaćega nego međunarodnoga pravnog sustava.

¹⁵ No izgleda da se državljanstvo postupno odvajaju od kulturne asimilacije. U tom smislu najdramatičnija transformacija zbila se u njemačkoj naturalizacijskoj proceduri, koja se od otvorene diskrecijske pretvara u gotovo-kao-pravo (*as-of-right*) model.

zidenata. Dok postoji jasno označena europeizacija imigracijske kontrole, nema europeizacije imigracijske integracije. Europa ne želi nove imigrante, a stari su uglavnom već inkorporirani na nacionalnoj državnoj razini. Nejasno značenje Europe otvara pitanje u što bi se imigranti uopće trebali integritati. Uzdizanje EU-a ne znači pad nacionalne države. Migracija će uvijek biti periferija, nikada jezgra europskoga iskustva (Joppke, 1999.: 277-80).

Ukratko, Joppke tvrdi da njegova analiza ide ‘sredinom puta’ i rezultira odbacivanjem obiju suprotstavljenih teza kao isključivih. Niti je dakle, nacionalna država pod utjecajem vanjskih migracija oživljena, niti je potisnuta novim ‘postnacionalnim’ modelom državljanstva. Nama se, ipak, čini da autor ponajprije reafirmira koncept nacionalne države, koja se pokazuje elastičnijom i time vitalnijom i dugovječnijom, nego što su kritičari pretpostavljali.

Novi pristupi državljanstvu

Neki najnoviji radovi nastoje izaći izvan uskih i isključivih konceptualnih okvira nacionalne države i postnacionalnoga članstva, pokušavajući objasniti upravo proturječne procese promjena u konstituciji građansko-državljskih prava. Mogli bismo reći da je na tom tragu i Yasemin Soysal u svom novijem tekstu, pokušavajući novim perspektivama nadograditi svoj prijašnji koncept o ‘postnacionalnom članstvu’. “Nasuprot predominantnom razumijevanju i konceptualizaciji u sociologiji, moj rad upućuje na to da ograničenja državljanstva nisu locirana samo u nacionalnoj državi, nego također obuhvaćaju lokalnu i transnacionalnu razinu.” U svojim istraživanjima muslimanskih grupa i organizacija u Zapadnoj Europi autorica je došla do zaključka da one ne opravdavaju svoje zahtjeve posežući jednostavno za vlastitim vjerskim učenjem ili tradicijom, nego se koriste jezikom prava, a time i državljanstva. “Koristeći se jezikom prava, oni izvode građanske (*civic*) projekte i povezuju se na šire javne sfere. Projekti građanskih prava u koje se upleću, međutim, nisu nužno nacionalno ograničeni. Oni su, kako prostorno, tako i simbolički, multireferentni”. Organizacijske strategije, kojima se koriste imigrantske grupe u postavljanju svojih zahtjeva, sve više poprimaju transnacionalni i subnacionalni karakter (Soysal, 2000.: 4,9)¹⁶.

Soysal nalazi da iskustva poslijeratnih imigracija u Europu upućuju na otklon od klasičnih oblika participacije u javnoj sferi, u mobilizaciji identi-

¹⁶ Za vrijeme posljednjih izbora u Berlinu, turske imigrantske organizacije tražile su lokalna glasačka prava, ali i pravo glasovanja na europskim izborima istodobno vršeći pritisak na tursku Vladu da omogući njihovo sudjelovanje na turskim nacionalnim izborima.

Pakistanski imigranti u Velikoj Britaniji u svojim zahtjevima za učenjem islama u državnim školama isto tako apeliraju na ‘ljudska prava’. Pritom se ne mobiliziraju samo zato da bi doprli do lokalnih obrazovnih vlasti, nego i do nacionalne vlade i, napokon, do Europskoga suda za ljudska prava.

teta i postavljanju zahtjeva. Dekolonizacijski i pokreti za građanska prava šezdesetih godina 20. stoljeća, kao i prijašnji ženski i ponajprije radnički pokreti, težili su redefiniranju pojedinaca kao dijela nacionalnoga kolektiviteta. Ipak, novonastajuće formacije kolektivne participacije u Europi sve su manje nacionalno ograničeni građanski projekti. "Pojedinci i kolektivne grupe postavljaju svoje agende za ostvarenje prava putem partikularističkih identiteta, koje utjelovljuju i pokreću univerzalistički i homogenizirajući diskursi osobnosti i ljudskih prava". No umjesto da "tretiramo nacionalno i transnacionalno kao stupnjeve u napretku, trebamo ih inkorporirati u naše teorijske okvire kao varijable i tretirati ih kao konkurentne razine, unutar kojih se trebaju razumjeti tekuće prakse državljanstva i identiteta" (Soysal, 2000.: 11-13).

U traženju novih koncepata, koji bi proširili analitičke okvire razumijevanja proturječnih promjena državljskoga modela nacionalne države, dalje je otišla Miriam Feldblum. Ona dokazuje dvije postavke. Prema prvoj se nacionalno državljanstvo zapravo rekonfigurira u smjeru onoga što je nazvano 'postnacionalnim članstvom'. Pod postnacionalnim autorica misli na "razvitak koji ide iza formalne države ili gdje država nije više bitno mjesto za državljanstvo". Druga je svojevrсна protuteža prvoj. Feldblum naime drži pogrešnim da se transformacija državljanstva svede jednostavno na sukob staroga nacionalnog oblika članstva i novih nastupajućih postnacionalnih oblika. "Umjesto dihotomije državnoga i postnacionalnoga građanstva, postoji, zapravo, još jedan set procesa koji oblikuju građanstvo danas, koji ovdje nazivam neonacionalističkim. Pod neonacionalističkim mislim na razvitak čiji učinci preoblikuju kulturne, nacionalne i transnacionalne granice te osiguravaju zatvaranje". Poput postnacionalnih ishoda, taj novi set razvitka i strategija nije jednostavno proizvod nacionalnih varijacija, nego je oblikovan ukrštanjem transnacionalnih trendova te specifičnih domaćih procesa (Feldblum, 1997.: 5,16).

Zbog prostora ostavljamo ovdje po strani argumentaciju za postnacionalno članstvo, iako autorica dodaje neke nove aspekte na koje nismo naišli kod spomenutih zagovornika ove teze. Glavni se argumenti ipak ponavljaju. Kako je koncept neonacionalističkoga članstva nov, zadržat ćemo se na temeljnim nalazima koje autorica iznosi njemu u prilog. Napori za ograničenjem pristupa državljanstvu i određenju nacionalnoga članstva u ekskluzivističkom kulturalno-nacionalističkom smislu vidljivi su diljem Europe, kao i u SAD-u. Primjerice, u Francuskoj je 1993. kulminirala desetljetna rasprava o državljanstvu s jednom bitnom revizijom Zakona o nacionalnosti. Njome je sužen francuski teritorijalni kriterij za dobivanje državljanstva. Sada se od drugoga naraštaja imigranata (od onih koji su rođeni i odgajani u Francuskoj, a čiji su roditelji rođeni negdje drugdje) traži da podnesu formalni zahtjev za dobivanje francuskoga državljanstva. Treba primijetiti da se predstavnici 'novoga nacionalističkog republikanizma', u svom zagovaranju

novoga državljanstva, ne pozivaju samo na logiku nacionalne države, nego i na ljudska prava, prava na razliku i kulturalnu Europu (Feldblum, 1997.: 17).

Obično se državljanstvo Europske Unije uzima kao očit primjer postnacionalnoga članstva. Feldblum nudi alternativnu interpretaciju. Europsko državljanstvo ili identitet mogu se razumjeti u smislu preformuliranja nacionalističkih ideja na tragu ponovnoga povlačenja linija oko kulturalne i fizičke Europe, koji osiguravaju isključenje neeuropskih stranaca. To se isključenje ne bi više moglo učinkovito i lako postići na razini nacionalne države. Neonacionalistički rezultati (*outcomes*) nisu samo ponavljanje staroga nacionalnog razvitka državljanstva. Naglasak je na ekskluzivnosti, a ne na progresivnom proširenju; logika je često različita (ljudska prava za kulturalne entitete, primjerice) (Feldblum, 1997.: 20). Na djelu su, dakle, dva suprotstavljena procesa razvitka državljanstva koji prekrivaju stari poredak nacionalnoga državljanstva.

Castles i Davidson također su u potrazi za novim konceptom kojim bi se bolje objasnili proturječni procesi transformacije državljanstva. Oni nalaze da “utemeljenje državljanstva na jedinom i pojedinačnom članstvu u nacionalnoj državi nije više primjereno budući da je model nacionalne države same erodirao” (Castles i Davidson, 2000.: VIII). Toj eroziji umnogome pridonose suvremeni migranti i njihove zajednice. Autori prikazuju različite politike naturalizacije pridošlica u pojedinim zemljama. No bez obzira na međusobne razlike, imigracijske su zemlje u novije vrijeme razvile nove oblike ‘kvazidržavljanstva’ za trajne imigrante koji im osiguravaju sve veći udio u državljanskim pravima, bez formalnoga članstva (naturalizacije). To najčešće uključuje pravo trajnoga boravka, zapošljavanja ili poduzetništva, socijalnu i zdravstvenu zaštitu te mogućnost obrazovanja. Neke zemlje izričito osiguravaju pravo okupljanja te različita savjetodavna tijela za strance. Napokon, Švedska (1975.) i Nizozemska (1986.) uvele su i pravo sudjelovanja na lokalnim izborima za trajne rezidente (nedržavljanke). Ostao je, u tom slučaju, samo još jedan (polu)korak do potpunoga prenošenja svih temeljnih državljanskih prava na nedržavljanke, a to su nacionalni parlamentarni izbori. Taj je status, koji svakako više ne odgovara kategoriji stranca, ali još nije izjednačen s državljanskim, Tomas Hammar (1990.) označio pojmom *denizenship*. *Denizens* su ljudi ‘koji su strani državljani s legalnim i trajnim rezidentnim statusom’.¹⁷ Castles i Davidson predlažu da se taj status označi ‘kvazidržavljanskim’ (Castles i Davidson, 2000.: 94). R. Bauböck (1991.) je naznačio i mogućnost ‘transnacionalnoga državljanstva’.

Milijuni stranih državljanke, s dugotrajnim boravkom u Zapadnoj Europi, ostaju međutim izvan statusa kvazidržavljanke. Pritom mislimo na ilegalne

¹⁷ Hammar je procijenio da je približno 7,5 milijuna ljudi, odnosno više od polovine strana rezidentnog stanovništva u Zapadnoj Europi, pripadalo toj skupini do 1986. godine.

radnike, na ljude bez valjanog odobrenja boravka (uključujući takve članove obitelji), tražitelje azila, dugoročno nezaposlene, koji mogu biti deportirani iz nekih zemalja, privremene radnike, koji su stvarno trajno zaposleni i sl. Za njih je Mertiniello (1994.) skovao pojam *margizens* (marginalni građani). Ipak, ni oni nisu bez ikakvih prava jer se i na njih odnose građanska (*civil*) prava (Castles i Davidson, 2000.: 94-96).

Castles i Davidson usustavljaju dvije vrste novih koncepcija državljanstva, kao odgovor na izazove globalizacije i migracija. One su, doduše, osporavane i nedovršene, ali otvaraju mogućnosti postnacionalnoga pripadanja. Prva je multikulturalizam, a odnosi se ponajprije na SAD i Australiju. S obzirom na to da će nacionalna država opstati u dogledno vrijeme, multikulturalizam je pokušaj da se ona reformira 'iznutra', zamjenom etnički utemeljenoga monističkog i ekskluzivnoga razumijevanja nacije novim pluralnim. Taj model ne zahtijeva asimilaciju ili integraciju pojedinaca i grupa pridošlica u nacionalni stereotip, kao uvjet dobivanja državljskih prava. No za budućnost je značajniji razvitak supranacionalnoga regionalnog državljanstva, koji je po sebi nužno multikulturalan i odvojen od pojmova nacionalnoga 'pripadanja' (Castles i Davidson, 2000.: 208-9).¹⁸

Postmoderno građanstvo

Bryan Turner (2001.: 215-16) predlaže koncept postmodernoga ili kozmopolitskoga građanstva koji odgovara dubokim društvenim promjenama i nije neposredno vezan uz nacionalnu državu. Do njega dolazimo ako razlučimo dvije dimenzije odnosa prema državi: lojalnost i solidarnost. Preneseno u koordinatni sustav, to postaju dvije osi, pri čemu možemo razlikovati 'hladnu' ili 'toplu' lojalnost (kao pokazatelj razine privrženosti političkoj zajednici) te gustu i rijetku solidarnost (kao pokazatelj dubine i jakosti oblika uključivanja). To četverostruko prostorno svojstvo omogućuje nam razvijanje jedne ironične teorije lojalnosti i solidarnosti u modernom društvu, kaže autor. Dobar primjer guste solidarnosti jest pleme Arunta iz središnje Australije, što ga je opisao Durkheim u svojoj analizi mehaničke solidarnosti. Riječ je o zatvorenim zajednicama polunomadskih sakupljača i lovaca. Njihovi socijalni odnosi su trajni, emocionalni i čvrsti, a sustavi vjerovanja nisu nagriženi vanjskim kulturama ili sekularizacijom. Nasuprot tomu, moderna društva sastavljena su od pokretnih i nepovezanih stranaca i strukturiraju se oko tržišta. Razlikovanje pak između tople/hladne lojalnosti preuzeta je iz analize modernih komunikacija (Marshall McLuhan). Tradicionalni usmeni i

¹⁸ Europska Unija i Europski savjet samo su najrazvijeniji oblici te nove koncepcije. Autor tvrdi da se pojavljuju i u nekim drugim oblicima regionalnih slobodnih trgovačkih zona (Sjevernoameričko područje slobodne trgovine; Azijsko-pacifička ekonomska kooperacije, MERCOSUR u Latinskoj Americi).

ritualni oblici općenja označuju se toplima za razliku od modernih hladnih oblika kao što je primjerice telefon.

“Postmoderno ili kozmopolitsko građanstvo karakterizirat će hladni lojaliteti i tanki obrasci solidarnosti. Zapravo, mogli bismo tvrditi, da bi tipično ponašanje ili orijentacija kozmopolitskoga građana (*citizen*) bila (sokratovska) nelojalnost i ironični otklon. Riječima Richarda Rortyja, jedna *ironičarka* svoje poglede o socijalnom svijetu uvijek uzima s rezervom, budući da su uvijek podložni reviziji i preoblikovanju. Njezina slika o društvu uvijek je privremena i ona je skeptična prema velikim naracijama jer je njezin vlastiti ‘konačni vokabular’ uvijek otvoren za daljnje provjere i ispravke. Njezini ironični pogledi na svijet uvijek su zasad’. Ako je kozmopolitski mentalitet hladan, društveni odnosi ironičara bit će tanki; zapravo, *e-mail* prijateljstva i elektroničke mreže čine nove obrasce prijateljstva na postmodernoj Zemlji”.

Sekcije stanovništva koje su relativno nepokretne i zaposlene prema tradicionalnim obrascima (radnička klasa, etničke manjine, i potklase), mogu zapravo zadržati tople lojalnosti i guste obrasce solidarnosti. “U svijetu rastuće nezaposlenosti i etničkih tenzija radnička klasa i stanovnici područja ruralne depopulacije mogu umnogome biti regrutirani u nacionalističke i reakcionarne stranke. Njihov pogled na svijet, prije nego ironičan, postaje povezan s reakcionarnim nacionalizmom.” Druga mogućnost “obilježavala bi liberalne srednje klase i profesionalne grupe, koji imaju relativno hladne lojalnosti prema nacionalnoj državi, ali koji su uvučeni u gustu mrežu dobrovoljnih udruga i drugih institucionalnih poveznica s društvom i zato imaju gustu solidarnost ... Njihov afektivan svijet okretat će se oko socijalnoga spektakla, osobito gladijatorskih borbi nacionalnih nogometnih momčadi” (Turner, 2001.: 16). Napokon, postmoderni hladni lojaliteti obilježavaju globalnu elitu, geografski i socijalno pokretnih, simboličkih analista. Mijenjajući zaposlenje u različitim globalnim korporacijama, na različitim stranama svijeta, ti simbolički analisti vrlo vjerojatno uživaju višestruko građanstvo. Po našem sudu, oni su idealtipski proizvod globalizacije.

Literatura

- Bauböck, Rainer (1998) "The Crossing and Blurring of Boundaries in International Migration. Challenges for Social and Political Theory", u: Rainer Bauböck and John Rundell (ur.), *Blurred Boundaries: Migration, Ethnicity, Citizenship*, Aldershot: Ashgate, 17-52.
- Brubaker, Rogers (1992) *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Cambridge: Harvard University Press.
- Castles, Stephen/Davidson, Alastair (2000) *Citizenship and Migration, Globalization and the Politics of Belonging*, MacMillan Press.
- Castles, Stephen (1998) "Globalization and the Ambiguities of National Citizenship", u R. Bauböck and J. Rundell (eds.) *Blurred Boundaries: Migration, Ethnicity, Citizenship*, Ashgate, 223-244.
- Clark, Ian (1997) *Globalization and Fragmentation: International Relations in the Twentieth Century*.
- Dunne, Tim (1999) "The Spectre of Globalization", *Indiana Journal of Global Legal Studies*, vol. 7, br. 7/1999, 16-33.
- Feldblum, Miriam (1997) "Citizenship Matters: Contemporary Trends in Europe and United States", *Stanford Electronic Humanities Review*, 5(2), 1-26.
- Jacobson, David (1996) *Rights across Borders. Immigration and the Decline of Citizenship*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Joppke, Christian (1996) *Immigration and the Nation-State, the United States, Germany, and Great Britain*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Mazlich, Bruce (1999) "A Tour of Globalization", *Indiana Journal of Global Legal Studies*, vol.7, br. 5/1999, 5-16.
- Mesić, Milan (2007) "Metodološki kozmopolitizam versus metodološki nacionalizam", *Revija za sociologiju*, vol. XXXVIII, br. 1-2, 71-83.
- Mesić, Milan (2006) *Multikulturalizam – društveni i teorijski izazovi*, Zagreb: Školska knjiga.
- Mesić, Milan (2002) "Globalizacija migracija", *Migracijske i etničke teme*, vol. XVIII, br. 1, 7-22.
- Ohmae, Kenichi (1991) *The Borderless World*, New York: Harper Collins.
- Parekh, Bhikhu (2000) *Rethinking Multiculturalism, Cultural Diversity and Political Theory*, New York: Palgrave.
- Reich, Robert B. (1991) *The Work of Nations: a Blueprint for the Future*, London: Simon and Schuster.
- Robertson, Roland (1992) *Globalization: Social Theory and Global Culture*, London: Sage, 1992.
- Rundell, John (1998) "Tensions of Citizenship in an Age of Diversity: Reflections on Territoriality, Cosmopolitanism and Symmetrical Reciprocity", u: R. Bauböck

- and J. Rundell (eds.) *Blurred Boundaries: Migration, Ethnicity, Citizenship*, Ashgate, 321-340.
- Solomos, John/Schuster, Liza K. (2000) "Citizenship, Multiculturalism, and the Politics of Identity: Contemporary Dilemmas and Policy Agendas", u: Koopmans Ruud and Paul Statham eds., *Challenging Immigration and Ethnic Relations Politics, Comparative European Perspectives*, Oxford: Oxford University Press, 74-94.
- Soysal, Yasemin N. (2000) "Citizenship and identity: living in diasporas in post-war Europe?", *Ethnic and Racial Studies* 23 (1), 1-16.
- Soysal, Yasemin Nuhoglu (1994) *Limits of Citizenship. Migrants and Postnational Membership in Europe*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Stalker, Peter (2000) *Workers Without Frontiers, The Impact of Globalization on International Migration*, Lynne Reinner Publisher, Inc, 2000.
- Turner, Bryan S. (2001) "National Identities and Cosmopolitan Virtues: Citizenship in a Global Age", u: F. Dallmayr and José M. Rosales (ur.) *Beyond Nationalism? Sovereignty and Citizenship*, 199-220.

Milan Mesić

GLOBALIZATION AND CITIZENSHIP RIGHTS

Summary

The article opens with an introduction to the key aspects of the globalization debates and their controversies, while it later deals with the crisis of the national model of citizenship. Since the 1990's the debate is between the advocates of two conflicting theses. According to the first camp of authors, citizenship has proven resistant to the globalization changes in the economic, political and cultural sphere, and even capable of revival. On the other side, it has been argued that the identity of a person, as a member of a national community, was gradually separated from its human and civil rights. That led to the establishment of a 'postnational model of membership' – individual and group rights independent of citizenship. According to the second camp, the nation state was fundamentally transformed and it has become an instrument for implementation of the international conventions and norms of human rights understood as personal instead of citizenship rights. There are also attempts to reconcile the two standpoints. These authors recognize the challenges to the conventional national mode of citizenship, but argue that the processes of citizenship transformation are primarily an internal issue for the liberal democracies. Some authors try to step out of the narrow and exclusive conceptual frameworks of the nation state and postnational membership, attempting to explain the conflicting transformation processes of citizenship rights. There are also proposals for new concepts of citizenship – a multicultural and a supranational, for example – as a response to the challenges of globalization and international migration. Finally, postmodern writers talk about postmodern or a cosmopolitan citizenship that is not immediately tied to the nation-state.

Key words: citizenship, rights, globalization, national state

Mailing address: Filozofski fakultet, Ivana Lučića 3, HR 10 000
Zagreb. *E-mail:* milan.mesic1@zg.htnet.hr